

УДК 159.923.2

МОРОЗ Р. А.

Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ «ОБРАЗУ «Я» У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті розкрито зміст структурного компоненту особистості «образ Я» у дітей дошкільного віку як набір особистих якостей, здібностей, зовнішності, соціальної значущості, що формується і розвивається під впливом соціального оточення, у першу чергу, батьків.

Продиференційовано особистісну ідентичність дитини старшого дошкільного віку у вигляді змістовних напрямків: «Я»-реальне, «Я»-ідеальне через процес ідентифікації з батьківським чи материнським об'єктом.

Емпірично доведено, що прояви особистісної ідентичності старших дошкільників віку розрізняються за ознаками цілісності, стабільності, диференційованості образу «Я», здатності до триангуляторних взаємин, переважання соціального, діяльнісного, фізичного, матеріального, рефлексивного компонентів у структурі особистісної ідентичності.

Ключові слова: особистість, «образ «Я», ідентичність, самоконцепція, цілісність, стабільність, чіткість, диференційованість «образу «Я», здатність до триангуляції, материнський об'єкт.

Постановка проблеми. В умовах кризи та нестабільності сучасного українського суспільства питання про становлення системи цінностей конкретної людини, формування особистості, здатності протиставити соціуму свою волю та бажання, захистити свої права та здійснювати свідомий вибір, є життєво важливим. Тому актуальності на сьогоднішній день набуває проблема формування та розвитку особистості, становлення її ідентичності.

Досвід сімейного консультування, проведення психокорекції і психотерапії з дітьми дошкільного віку свідчить про збільшення проблем формування особистості дитини дошкільного віку, що дозволяє припустити наявність диференціації особистісної ідентичності у дітей старшого дошкільного віку за рівнем та якістю сформованості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню формування і розвитку структури особистості дитини присвячена велика кількість вітчизняних і зарубіжних психологічних робіт. Значний внесок у розробку теоретичних основ і практичних досліджень сім'ї внесли: М. Боришевський, Л. Виготський, П. Гальперін, Л. Венгер, О. Запорожець, Г. Костюк, М. Лісіна, С. Максименко, І. Маноха, В. Мухіна, Л. Обухова, В. Рибалка, О. Скрипченко, В. Татенко, Д. Ельконін та ін.

На сьогодні теоретиками і практиками психології накопичений матеріал щодо особливостей розвитку дітей дошкільного віку. Представниками психоаналітичної парадигми доведено, що в основі формування і розвитку самоідентичності («образу Я») лежать процеси сепарації/

індивідуації від материнського і батьківського об'єктів (Д. Віннікот, М. Кляйн, С. Колберг, Д. Кемпбелл, О. Кернберг, Ж. Лакан, Е. Нойманн, О. Ранк, Г. Салліван, В. Тахка, Ш. Ференци та ін.).

Метою статті є дослідити «образ Я» у дітей старшого дошкільного віку як результат ідентифікацій, різні форми активної диференціації фізичного, інтелектуального, морального, діяльнісного, часового компонентів; різні плани «образу Я»: «Я-реальне», «Я-ідеальне», «Я-у-минулому», «Я-теперішнє»; «Я-у-майбутньому».

Викладення основного матеріалу дослідження. Психологи визнають, що формування власного «образу Я» дитини старшого дошкільного віку переважним чином відбувається під впливом оцінювання значущих інших. Багатство та своєрідність закладених в особистості дитини реакцій, способів діяльності, символічних змістів залежить від різноманітності й широти систем взаємодії, у яких вона бере участь.

М. Боришевський визначав образ «Я» як «... узагальнений, глобальний механізм саморегуляції поведінки на особистісному рівні...», та наголосив на «його ролі у забезпеченні почуття самоідентичності, самототожності людини». А це «дає людині змогу усвідомити необхідні межі між «Я» і не-«Я» [1, с. 276].

«Образ Я» включає у себе ставлення до себе, самооцінку, прийняття себе тощо – сукупність усіх уявлень суб'єкта про себе, самоконцепцію. Вітчизняна психологія «образ Я» характеризує як когнітивний компонент «Я-концепції» – образ власних якостей, здібностей, зовнішності, соціальної значущості тощо, що неможливо в

ізоляції від соціальних світів інших людей, і в першу чергу, від батьків. Розширення та збагачення «образу Я» в процесі психічного розвитку тісно пов'язано з рефлексією на власні емоційні переживання та бажання, з диференціацією своїх ігрових фантазій та реальності, оцінки, самооцінки тощо. Вербальний канал дає можливість дитині розділити життєві переживання. Взаємозалежність між особистістю дитини та іншими з дорослішанням стає все більш вербальною. З появою особистих життєвих переживань, недовступних іншим, відбувається усвідомлення того, що зовнішні прояви ідентичності, те, що доступне для спостереження іншими людьми, може суттєво відрізнятись від того, що є насправді.

У старшому дошкільному віці процес формування особистісної ідентичності проходить етап диференціації у свідомості дитини двох планів її образу «Я»: «Я»-реального та «Я»-ідеального; з'являється здатність до адекватної самооцінки, в основі якої лежить оцінка дій дитини дорослим. До того ж процес розвитку особистісної ідентичності відбувається через процес ідентифікації з батьківською чи материнською фігурами.

У п'ять-сім років починають усвідомлюватись та об'єктуватись зовнішньо детерміновані компоненти ідентичності, і до семи-восьми років можна говорити про наявність у дитини відносно стабільної, диференційованої структури особистісної ідентичності. Стадії прийняття ролі іншого, інших, «узагальненого іншого» – етапи перетворення організму й діяльнісного «Я» у рефлексивне «Я». Зовнішній соціальний контроль перетворюється у самоконтроль. Структура завершеного «Я» відображає єдність і структуру соціального процесу. До кінця дитинства досягається визначена цілісність, що містить у собі всі значущі ідентифікації, однак змінені цю процесі синтезу, ресинтезу Его у єдине і причинно пов'язане. Тому саме дошкільний вік ще до завершення формування основних компонентів особистісної ідентичності, на нашу думку, є сенситивним для переструктурування і ресинтезу Его, переорієнтації розвитку дитини за лінією зрілої, сильної та незалежної особистості.

Під особистісною ідентичністю дітей старшого дошкільного віку ми розуміємо такий багатоконпонентний конструкт, що поєднує:

- репрезентацію «Я»-образу як результат ідентифікацій;
- різні плани «Я»-образу: «Я»-ідеальне, «Я»-реальне; «Я»-у-минулому, «Я»-теперішнє; «Я»-у-майбутньому; фізичні, інтелектуальні, моральні риси особистості;

- рівень розвитку самооцінки, співвіднесений з диференційованістю сприйняття образу «Я» [3].

У старшому дошкільному віці розвиток особистісної ідентичності набуває форми репрезентації «Я-образу» як результат ідентифікацій, а також форми активної диференціації компонентів ідентичності: фізичного, інтелектуального, морального, діяльнісного, часового тощо. Оскільки розвиток особистісної ідентичності у дошкільників відбувається на рівні як неусвідомленого суб'єктивного переживання, так і усвідомлюється завдяки мовним засобам, то нами ставилось завдання дослідити як мовні засоби описування дитиною себе, так і неусвідомлені аспекти її переживання.

Основна складність виконання завдань нашого дослідження полягала у відсутності відповідних стандартизованих методик, які дозволили б диференційовано оцінювати досягнутий рівень ідентичності.

Ми вважаємо, що оптимальними у контексті нашого дослідження є проєктивні методики, які на сьогоднішній день є основними методами вивчення особистості дітей дошкільного віку у силу недостатньо розвиненої у цьому віці рефлексії. Дослідження сформованого «образу Я» у дітей старшого дошкільного віку здійснювалось за допомогою методики «Три дерева» Е. Клессманн [4], модифікованої Т. Румянцевою; методики М. Куна, Т. Макпартленда «Хто Я?» для визначення особливостей особистісної ідентичності, проєктивних методик «Склади казку», «Склади розповідь», модифікованої методики Карен Махвер «Малюнок людини». У дослідженні взяло участь 78 дітей старшого дошкільного віку.

При дослідженні особистої, гендерної, соціальної та інших аспектів ідентичності доводить, що зазначений тест є найбільш адекватним для визначення зазначених якостей особистісної ідентичності. В основі цієї методики лежить уявлення про ідентичність як про набір настанов особистості на себе. Дітям пропонувалось відповісти на питання: «Хто ти?» («Хто Я?»), «Який ти?» («Який Я?»). Вслід за Т. Рум'янцевою ми виходили з положення, що у самосвідомості дитини виділяють дві взаємопов'язані складові особистісної ідентичності: змістовна – знання та уявлення про себе («Хто Я?») та оцінна, або самооцінна («Який Я?») [174]. Змістовний та оцінний аспекти особистісної ідентичності є єдиним невідимим цілим, оскільки будь-яке судження суб'єкта про себе одночасно містить у собі і самооцінку.

Для виявлення особливостей сприйняття дитиною якості внутрішньосімейних відносин, здатності дитини старшого дошкільного віку до триангуляції – відносин у системі «батько»–«мати»–«дитина» – нами проводився з дітьми дошкільного віку проєктивний малюнковий тест «Три дерева» Едди Клесман [135], що спрямована на:

- виявлення здатності до триангуляції – важливого для становлення особистісної ідентичності етапу розвитку диференціації та індивідуалізації, що є невід'ємною частиною психологічної еволюції особистості;
- виявлення неусвідомлених особливостей, рис та структури особистості, неусвідомленої форми психічної активності дитини;
- сприйняття дитиною психологічних особливостей батьків та внутрішньосімейних взаємин у цілому.

Узагальнюючи результати якісного та кількісного аналізу самоідентичності за методиками «Хто Я?», «Намалой себе», «Три дерева», дитячих оповідань про себе та проєктивних казок, ми дійшли висновку, що за рівнем та якістю сформованості особистісної ідентичності дітей старшого дошкільного віку, які брали участь у дослідженні, можна виокремити чотири групи. Визначені групи дітей підтверджені результатами статистичного аналізу за χ^2 -критерієм Пірсона та мають статистичні відмінності за показниками: здатність до триангуляції (за χ^2 -критерієм Пірсона значущість сягає рівня $p \leq 0,001$); цілісний, стабільний образ «Я» ($p \leq 0,01$); якісно-нестабільний, дифузний образ «Я» ($p \leq 0,001$); диференційований образ «Я» ($p \leq 0,001$); переважання соціального «Я» у структурі ідентичності ($p \leq 0,005$); переважання фізичного «Я» ($p \leq 0,005$); переважання діяльнісного «Я» ($p \leq 0,005$); переважання матеріального «Я» ($p \leq 0,005$); переважання рефлексивного «Я» ($p \leq 0,005$).

За якістю особистісної ідентичності виокремлено групи:

- 1) з високим рівнем сформованості особистісної ідентичності, що характеризується здатністю до триангуляторних відносин, передумовами розвитку цілісної, стабільної особистісної ідентичності, визначеністю статево-рольових функцій, високим рівнем диференціації ідентичності, у структурі котрої переважають соціальний та передумови розвитку рефлексивного компонентів;
- 2) рівнем сформованості та якості особистісної ідентичності вище середнього, що характеризується позитивним самоствавленням, цілісністю, певною структурованістю, з переважанням діяльнісного та соціального компонентів у структурі ідентичності;

3) рівнем сформованості особистісної ідентичності нижче середнього, з амбівалентним або нейтральним самоствавленням, з якісно-нестабільним, дифузним образом «Я», з переважанням діяльнісного та фізичного компонентів у структурі особистісної ідентичності;

4) невизначеною, дифузною особистісною ідентичністю, недиференційованим образом «Я», з переважанням матеріального та фізичного компонентів у структурі особистісної ідентичності.

Наведемо характеристику дітей кожної групи за якістю особистісної ідентичності.

Першу групу дітей (16,7 %) визначає оптимальний, у деяких випадках високий, рівень ціннісного ставлення до себе, високий рівень структурованості та розвитку особистісної ідентичності, сформованість триангуляції. Дітей цієї групи поєднує високий ступінь інтеграції компонентів ідентичності, що призводить до розвитку цілісного, диференційованого та багатокомпонентного образу «Я» у подальшому. Самоідентифікаційні характеристики та самоопикування – на високому рівні пізнавальної складності понять, якими дитина себе характеризує. Хоча на формування ціннісно-мотиваційної сфери особистості та її стабільності й адекватності образу «Я» у цілому у дошкільному віці впливають значущі дорослі, діти цієї групи здатні до розмежування наявного та ідеального (бажаного чи можливого) «Я», своїх властивостей від інших людей. Спостерігається тенденція до реалістичності та адекватності в оцінці своїх успіхів, мотивів поведінки та діяльності. Переважає позитивна чи нейтральна валентність.

До цієї групи ввійшли діти з реалістичним, позитивним образом «Я», для них характерна впевненість у собі, спрямованість у майбутнє, прийняття себе та своїх особливостей.

Спостереження за взаємодією дітей показало, що такі діти добре адаптовані, відкриті, задоволені собою, здатні контролювати свою поведінку та емоції, енергійні, наполегливі у досягненні мети, вчать планувати свої дії і передбачати результат, уміють співчувати. Малюнок дерева, що символізує особистість самої дитини, свідчить про прагнення самоствердитися, бути сильним, значущим для інших: для малюнків дітей цієї групи характерний достатньо великий розмір, помітне розташування, пряме, ритмічне штрихування тощо.

Друга група дітей (26,8 %) характеризується відсутністю або недостатньою структурованістю уявлень про своє «Я», нестабільністю, не-

стійкістю. Обґрунтування власних якостей – мінливі або суперечливі. Самооцінні судження залежать від валентності або особливостей власного образу «Я», від вербальної репрезентації якісних характеристик своєї особистості з погляду батьків. Діти цієї групи мають середній рівень структурованості й розвитку ідентичності. У цю групу ввійшли діти у цілому благополучні, з позитивним самоствавленням, наполегливістю, з високим рівнем потреби у спілкуванні, проте з деякими незначними (одним чи двома) труднощами у психологічному розвитку – неадекватна самооцінка, нестача емоційної зрілості, емоційно-вольового самоконтролю, незначні прояви імпульсивності, залежності, упертості, демонстративності, амбіційності, невпевненості у собі тощо. Слід уточнити, що більшість з вищезначених проявів ідентичності можуть бути як особистісними труднощами дитини, так бути віковими особливостями дітей дошкільного віку.

Дітям третьої групи – 44,3 % усіх випробуваних – притаманні занижена або низька самооцінка, тривожність, сором'язливість, пасивність, напруженість, нервовість, імпульсивність, страхи, залежність, конформізм, підвищена емоційна лабільність. Часто діти відчувають власну малоцінність, непотрібність та незначущість, дискомфорт, скутість, невпевненість та небезпеку, самотність. На наш погляд, до цієї групи також можна віднести дітей з схильністю до агресивно-реактивних реакцій, як прихованих, так і неприхованих, ворожістю, зухвалістю, порушенням емоційного розвитку. У встановлені соціальних контактів вони зазвичай мають труднощі, пов'язані з надмірною емоційною напруженістю; комплементарним або компенсаторним прагненням до проявів влади (сили, порядку, контролю тощо).

Четверта група дітей (12,2 %) – з якісно-нестабільною, слабкою, дифузною ідентичністю особистості. Діти не здатні до рефлексії, наявне інтуїтивне відчуття самого себе, недиференційоване відчуття самозадоволення або незадоволення собою. Характеризуються відсутністю структурованих знань про себе, неадекватною, нестійкою самооцінкою (заниженою). Мають уявне, хибне self, що викликає потребу самоствердження через демонстративне самовираження та потребу у домінуванні. Це виражається в очікуванні визнання своєї особистості та плинність, вибірковість вираження свого «Я».

Таким чином, результати статистичного аналізу за χ^2 -критерієм Пірсона дозволили виявити прояви особистісної ідентичності у дітей стар-

шого дошкільного віку, що різняться за ознаками: цілісність, стабільність, чіткість, диференціація «образу Я», здатність до триангуляторних відносин, та психологічні особливості зумовленості поєднання зазначених показників у дошкільників з механізмами функціонування сімейної системи та якістю батьківського ставлення до дитини.

Висновки. Особистісна ідентичність дітей старшого дошкільного віку поєднує: репрезентацію образу «Я» як результат ідентифікацій з батьківськими об'єктами; ціннісний аспект образу «Я»; рівень розвитку самооцінки, співвіднесений з диференційованістю сприйняття образу «Я». Структура особистісної ідентичності дитини старшого дошкільного віку залежить від якості проходження процесу сепарації/індивідуації, головними напрямками котрого є інтерналізація якості об'єкта чи його властивостей; взаємодії дитини та її ідентифікації з батьками; сформованості триангуляторних відносин та інтерналізованого образу «Я».

Прояви особистісної ідентичності у дітей старшого дошкільного віку різняться за ознаками цілісності, стабільності, диференційованості образу «Я», здатності до триангуляторних взаємин, переважання соціального, діяльнісного, фізичного, матеріального, рефлексивного компонентів у структурі особистісної ідентичності, що дозволяє виділити варіанти її розвитку у дітей старшого дошкільного віку: з високим рівнем якості особистісної ідентичності; рівнем сформованості та якості особистісної ідентичності вище середнього; рівнем сформованості особистісної ідентичності нижче середнього; невизначеною, дифузною особистісною ідентичністю.

Список використаних джерел

1. Боришевський М. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності : монографія / Мирослав Боришевський. — К. : Академвидав, 2010. — 416 с.
2. Маховер Карен. Проективный рисунок человека / Пер. с англ. / Карен Маховер. — М. : Смысл, 1996. — 90 с.
3. Мороз Р. А. Психологічний феномен ідентичності особистості: категоріальне визначення / Р. А. Мороз // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського: Збірник наукових праць. — Серія «Психологічні науки» [за ред. С. Д. Максименка, Н. О. Євдокимової]. — Т. 2. — Вип. 4. — Миколаїв: ТОВ фірма «Ілліон», 2010. — 314 с. — С. 159 — 164.
4. Обухов Я. Диагностика внутрисемейных отношений при помощи проективной методики «Три дерева» / Я. Л. Обухов // Практична психологія та соціальна робота. — 1998. — №8. — С. 19 — 21.
5. Психология общения. Энциклопедический словарь / Под общ. ред. А. А. Бодалева. — М. : Изд-во «Когито-Центр», 2011. — 600 с.

6. Румянцева Т. В. Психологическое консультирование: диагностика отношений в паре. Учебное пособие / Т. В. Румянцева. — СПб. : Речь, 2006. — 176 с.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Borishevs'kij M. Doroga do sebe: Vid osnov sub'ektnosti do vershin duhovnosti : monografiya / Miroslav Borishevs'kij. — K. : Akademvidav, 2010. — 416 s.
2. Mahover Karen. Proektivnyj risunok cheloveka/ Per. s angl. / Karen Mahover. — M. : Smysl, 1996. — 90 s.
3. Moroz R. A. Psihologichnij fenomen identichnosti osobistosti: kategorial'ne viznachennya / R. A. Moroz // Naukovij visnik Mikolaivs'kogo derzhavnogo universitetu imeni V. O. Suhomlins'kogo: Zbirnik naukovih

prac'. — Seriya «Psihologichni nauki» [za red. S. D. Maksimenka, N. O. Evdokimovoi]. — T. 2. — Vip. 4. — Mikolaiv: TOV firma «Illion», 2010. — 314 s. — S. 159—164.

4. Obuhov Ya. Diagnostika vnutrisemejnyh odnoshenij pri pomoshchi proektivnoj metodiki «Tri dereva» / Ya. L. Obuhov // Praktichna psihologiya ta social'na robota. — 1998. — №8. — S. 19 — 21.
5. Psihologiya obshcheniya. EHnciklopedicheskij slovar' / Pod obshch. red. A. A. Bodaleva. — M. : Izd-vo «Kogito-Centr», 2011. — 600 s.
6. Rumyanцева Т. В. Психологическое консультирование: диагностика отношений в паре. Учебное пособие / Т. В. Румянцева. — СПб. : Речь, 2006. — 176 с.

МОРОЗ Р. А.

ЭМПИРИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ФОРМИРОВАНИЯ «ОБРАЗА «Я» У ДЕТЕЙ СТАРШЕГО ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

В статье анализируется содержание структурного компонента личности «образ «Я» у детей дошкольного возраста как набор личных качеств, способностей, внешности, социальной значимости, что формируется и развивается под влиянием социального окружения, в первую очередь, родителей. Эмпирически доказано, что проявления личностной идентичности у детей старшего дошкольного возраста различаются по признакам целостности, стабильности, дифференцированности образа «Я». Структура личностной идентичности ребенка старшего дошкольного возраста зависит от качества прохождения процесса сепарации / индивидуации, главными направлениями которого является интернализация качества объекта или его свойств; взаимодействия ребенка и его идентификации с родителями; сформированности триангуляторных отношений и интернализированный образ «Я».

Ключевые слова: личность, «образ «Я», идентичность, самоконцепция, целостность, стабильность, четкость, дифференцированность «образа»Я, способность к триангуляции, материнский объект.

MOROZ R. A.

PRESCHOOL AGE CHILDREN'S FORMING OF «SELF-IMAGE» RESEARCH

The article analyzes the content of preschool age children's «Self-Image» structural component as a set of personal qualities, abilities, appearance, social significance that is formed and developed under the influence of the social environment, and first of all parents.

It is empirically proved that the manifestations of preschool age children's personal identity differ in indications of integrity, stability, the differentiated «Self-image», the ability of triangulating relations, predominance of social, activity, physical, material, reflective components in the structure of personal identity.

According to the quality of preschool age children's personal identity in the examined selection there are four groups: the ones having high level of personal identity, that is characterized with the ability of triangulating relations, the prerequisites of development of integral and stable personal identity, definiteness of sex-value functions, high level of identity differentiation in the structure of which social component and the prerequisites of reflexiv component development; the ones having the level of the formed personal identity and quality above average, that is characterized with positive self-treatment, integrity, certain structuredness, with predominance of activity and social components in the identity structure; the ones having the level of the formed personal identity below average, with ambivalent or neutral self-treatment, with unstable, diffuse «Self-image», with predominance of activity and physical components in the personal identity structure.

Keywords: the identity, separation, individuation; «Self-image»; identity, self-conception, integrity, stability, accuracy, «Self-image» differentiation, ability of triangulation.

Стаття надійшла до редколегії 11 вересня 2014 року